

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3:33 (477.84)

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ ЗЕРНОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПРИЧИНИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Богдан Заблоцький

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, кафедра географії та методики її навчання
Zablotskiy@ukr.net*

Розглянуто сучасний стан та структуру зернового господарства Тернопільської області. Проведено аналіз чинників трансформації зернового господарства області. Виявлено проблеми його розвитку та запропоновано окремі шляхи удосконалення.

Ключові слова: господарство населення, зернове господарство, рослинництво, сільське господарство, сільськогосподарське підприємство

Зернове господарство – одна з найстаріших галузей рослинництва, що сформувалася на території Тернопільської області. Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі землі дозволяють вирощувати широкий асортимент зернових і зернобобових культур та дають змогу отримувати високоякісне зерно в обсягах, що достатні не лише для забезпечення внутрішніх потреб, а й для формування експортного потенціалу. У 2017 р. у структурі валової продукції сільського господарства регіону виробництво зернових складало найбільшу частку (29,3%), а в структурі продукції рослинництва займало перше місце і становило 38,5% [5]. Сьогодні зернове господарство стає однією із найефективніших галузей господарського комплексу Тернопільської області. Починаючи із 2000 р. спостерігається динамічне зростання урожайності та валових зборів зернових. Проте, за умови територіальної обмеженості посівів для подальшого розвитку та підвищення рентабельності лише інтенсифікації уже недостатньо, необхідний глибокий аналіз та удосконалення структури зернових, вирощування яких підвищуватиме економічну ефективність галузі за умови забезпечення екологічної стійкості агроландшафтів.

У 2017 р. в області було отримано високий врожай зернових культур: загалом зібрано 2622,3 тис. т збіжжя, що вдвічі більше, ніж у 2000 р. При цьому, цей показник лише на 29,1 тис. т нижчий від рекордного валового збору зернових у 2014 р. [5].

У структурі виробництва зернових та зернобобових культур домінуючу роль відігравали: пшениця, кукурудза на зерно та ячмінь, що складало 42,0%, 32,8% та 20,3% валового збору відповідно. Саме завдяки цим культурам відбулося зростання виробництва зернових. Так, у 2017 р., показники валового збору пшениці та ячменю перевищили значення 2000 р. утричі, а обсяги зібраної кукурудзи на зерно зросли в 12 разів. Збільшилося і виробництво зернобобових (гороху, квасолі, вики). Дещо поступалися показникам 2000 р. виробництво жита, вівса та гречки. Проте, фактично припинилося виробництво проса [5].

Основними виробниками зернових у Тернопільській області були сільськогосподарські підприємства, якими у 2017 р. зібрано 2056,6 тис. т збіжжя, що становило 78,4%. Частка урожаю зібраного господарствами населення за останні роки поступово зменшується [5].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися суттєві відмінності показників валового збору зернових культур [2]. Високі їх значення були у центральних та східних районах області. В Тербовлянському районі зафіксований найвищий показник – 242,4 тис. т. Північні (Кременецький, Шумський) та західні райони мали відносно незначні показники валового збору (менше 100 тис. т). Найменше зернових було зібрано у Бережанському районі (38,0 тис. т).

Валовий збір кукурудзи в 2017 р. в області становив 765,8 тис. т. Високі абсолютні показники спостерігалися у Тербовлянському (80,1 тис. т.) та Козівському (122,1 тис. т.) районах. Найнижчі врожаї культури були у західних та південно-західних районах Тернопільщини. Найменший урожай кукурудзи (9,8 тис. т.) зібрано в Бережанському районі.

Загальний урожай пшениці становив 848,9 тис. т. Найбільші абсолютні показники (70-103 тис. т) були у великих за площею центральних і східних районах області – Тербовлянському, Чортківському, Гусятинському та Підволочиському. Найнижчі показники валового збору пшениці зареєстровані у західних та північних районах області.

Урожай ячменю в 2017 р. в області становив 334,6 тис. т. Високі абсолютні показники (30-50 тис. т) спостерігалися у центральних районах – Гусятинському, Збарзькому, Зборівському, Тербовлянському, а найнижчі – у західних та північних.

Валовий збір решти зернових (вівса, жита, гречки) і зернобобових культур у загальній їх структурі становив лише 4,9%.

Показники валового збору суттєво залежали від розмірів посівних площ, які, у зв'язку із необхідністю ведення сівозмін та кон'юнктурою ринку, перебували у постійній динаміці. Із 2000 р. частка площ зернових та зернобобових культур зросла на 16,4%. Проте, після максимального їх значення 505 тис. га у 2012 р. спостерігався процес поступового зменшення площ. Станом на 2017 р. зернові та зернобобові займали 457,5 тис. га, що становило 55,4% площ зайнятих сільськогосподарськими культурами [5].

У межах області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів зернових культур у загальній посівній площі [2]. Найвищі значення (більше 60%) були у центральних районах області – Козівському, Терехівському, Тернопільському, проте досягли свого максимуму в західному Підгаєцькому районі (87,2%). У решті районів площі зернових культур були менші. Відносно низькі показники (менше 50%) – у Кременецькому, Монастириському та Підволочиському районах, а найнижча їх частка у загальних посівах (46,8%) спостерігалась у Заліщицькому районі.

Посівні площі озимих зернових становили 198,5 тис. га [5]. У їх структурі переважала пшениця – 90,1%. Посіви ячменю і жита становили 9,3% і 0,6% відповідно. Дещо більшими були посіви ярих зернових – 259,0 тис. га. У їх структурі основні частки займали кукурудза на зерно – 42,4% та ячмінь – 33,4%. Значно менші показники зернобобових і пшениці – 10,0% і 8,0%. Решта культур (горох, овес, просо) займали 6,2% посівних площ ярих зернових.

При несуттєвій зміні загальної площі зернових з року в рік у посівних площах окремих культур були значні трансформації. Так, станом на 2017 р., у порівнянні з 2000 р. найбільших змін зазнали: кукурудза на зерно, площа якої зросла на 45 %, та зернобобові, площа під якими збільшилася майже у три рази. Поступово зменшувалися площі під житом (більше як вдвічі), вівсом (на 34,3%), пшеницею (на 17,0%). Відносно стабільними були площі під ячменем та гречкою.

Площа посівів пшениці в 2017 р. у області становила 178,8 тис. га. Переважну більшість пшениці (69,2%) засіяно на землях сільськогосподарських підприємств. В середньому по області частка площі пшениці у структурі посівних площ становила 24,2%, а в структурі посівів зернових складала 43,6%.

Загальна площа посівів кукурудзи в області становила 109,7 тис. га. Переважна більшість площ цієї культури (84,4%) засіяна на землях сільськогосподарських підприємств. У середньому по області частка площі кукурудзи у структурі посівних площ становила 13,3%. У структурі посівів зернових вона складала 24,0%.

Сумарна площа посівів ячменю становила 94,4 тис. га. Більша половина площ цієї культури (53,1%) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств. У середньому по області частка площі ячменю у структурі посівних площ становила 12,7%, а у структурі посівів зернових складала 22,9%.

Решта зернових та зернобобових культур у 2017 р. в регіоні займали значно менші площі. Так, наступні за просторовим поширенням, зернобобові висівали на площі 25,8 тис. га, що становить усього 5,6% у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Серед зернобобових 75,6% площ займав горох. Цією культурою засівали 19,5 тис. га. Більшість зернобобових (84,5%) засівали сільськогосподарські підприємства. Гречку вирощували на площі 11,4 тис. га, що відповідає 2,5 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Більшість площ культури (70,7%) засіяно сільськогосподарськими підприємствами. Овес висівали на площі 4,6 тис. га, що становить 1,0% у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Більшість вівса (60,9%) засівали господарства населення. Житом засівали 1,2 тис. га, що становило 0,3% у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Половину площ жита засіяно господарствами населення.

Проте, на високі показники валового збору окремих зернових у 2017 р. вплинуло не збільшення площ їх посівів, а сприятливі агрокліматичні умови та інтенсифікація зернового господарства, що сприяли підвищенню врожайів культур. Загалом, в Тернопільській області з 1 га зібрали по 57,5 ц зерна. Це найвищий показник для області за всю історію досліджень, що дав їй можливість зайняти 4 місце серед інших регіонів нашої держави [5].

Серед усіх зернових особливо висока продуктивність з 1 га була у кукурудзи на зерно (79,0 ц), пшениці (55,2 ц), ячменю (50,7 ц). Приріст урожайності цих культур у 2017 р. відносно 2000 р. склав 59,6%, 62,8% і 65,9% [2]. У решті зернових та зернобобових культур урожайність також збільшилася фактично вдвічі. При цьому, вирішальне значення агротехніки, агрохімії та селекції підтверджується збереженням динаміки зростання впродовж досліджуваного періоду. Лише у 2010 і 2015 рр. урожайність падала, що пояснюється впливом несприятливих агрокліматичних умов.

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися значні відмінності показників урожайності зернових культур. Сумарна урожайність залежить від комплексу

чинників, зокрема від підбору культур, якості насіннєвого матеріалу, обсягів внесення органічних та мінеральних добрив, гербіцидів, агротехніки. Проте, аналіз показників виявив певну закономірність у їх просторовому розподілі, яка визначається природними передумовами, зокрема, особливостями рельєфу, а саме наявністю угідь на еродованих та змитих схилах. Тому, у рівнинних центральних та східних районах показники урожайності були вищими від середніх, а найбільшого значення досягнуто у Козівському районі (89,4 ц/га). Низькі показники були у північних та західних районах, найнижчий – у Бережанському (49,7 ц/га).

У ринкових умовах господарювання домінуючий вплив на обсяги посівів та структуру зернових має економічний чинник. Економічні результати сільськогосподарської діяльності розраховуються на основі комплексу показників (собівартість виробництва продукції, чистий дохід, прибуток або збиток) і найбільш презентабельно відображаються у рівні рентабельності (збитковості) виробництва (відношенні середньої ціни реалізації готової продукції до повної собівартості її виробництва). У сільськогосподарських підприємствах області в 2015 р. показник рентабельності зернових склав 27,7% [5], що майже на 10% вище від середнього значення в Україні. Хоча цей показник вдвічі нижчий від рівня 2000 р., він був одним із найвищих за досліджуваний період. Аналіз рентабельності виробництва окремих зернових виявив цікаву закономірність – найбільш рентабельні горох та гречка, через високу собівартість виробництва, займали в області незначні посівні площі; рентабельна кукурудза мала найнижчу собівартість виробництва, тому площі її посівів щорічно збільшувалися; через низькі затрати на виробництво зберігалися значні площі посівів не надто рентабельних пшениці та ячменю; посівні площі під жито та овес, через низьку рентабельність, поступово зменшувалися [5].

Враховуючи те, що зерновими культурами в області зайняті значні площі, збільшення яких фактично неможливе через порушення системи сівозмін, подальше підвищення продуктивності та рівня рентабельності зернового господарства можливе лише за рахунок його інтенсифікації.

Для подальшої інтенсифікації зернового господарства Тернопільської області необхідно вирішити цілий комплекс проблем і завдань.

Частина земель (близько 200 тис. га), які активно використовуються в зерновій сівозміні, не дають належної віддачі на вкладені в них матеріальні та енергетичні ресурси у зв'язку із проявом деструктивних процесів (підвищеною кислотністю, еродованістю, перезволоженням, заболоченням, кам'янистістю тощо). За таких умов необхідно провести оптимізацію агроландшафтів, знизити надмірну розораність ґрунтів, а вилучені землі використати для лук та пасовищ. У свою чергу, це дозволить залучити додаткові ресурси для вирощування зернових на менших площах і за рахунок інтенсифікації землекористування значно підвищити показники рентабельності.

Згідно з науково обґрунтованими розрахунками, враховуючи економічну, господарську та екологічну доцільність, в польових сівозмінах регіону зернові культури повинні займати 50-55% площ. Однак, частка зернових культур в області впродовж досліджуваного періоду коливалася в межах 55-65% від усіх посівних площ, а отже, до 10 % посівів здійснювалось з порушенням сівозмін, що неминуче призводило до погіршення родючості земель. Для досягнення вищої урожайності на таких землях було необхідним більш ретельно виконувати комплекс агротехнічних заходів з обробки ґрунту, удобрення, посилити заходи захисту злаків від хвороб та шкідників, що потребувало додаткових матеріальних і фінансових витрат.

Важливим фактором підвищення загальної урожайності зернових є належна агрохімія. За останні 17 років обсяги внесених мінеральних добрив стабільно збільшувалися, під урожай 2017 р. вони становили 142 кг на 1 га посівної площі. Цей показник поступово зростав і був у 9 разів вищий від обсягів внесених мінеральних добрив під урожай 2000 р. У структурі мінеральних добрив переважали азотні добрива (74%), фосфорні і калійні становили по 13% від загального обсягу внесень. Сьогодні не існує чіткої кореляційної залежності чи закономірності у розподілі по території обсягів внесення добрив. Потреба досягнення агрохімічного балансу перестала бути пріоритетом. Господарства, що мали достатні фінансові ресурси удобрювали угіддя, менш заможні виснажували ґрунт.

Малі площі та обсяги внесення органічних добрив впродовж досліджуваного періоду суттєво гальмували підвищення врожайності зернових. Особливо гостро проблема проявилася у сільськогосподарських підприємствах, в яких удобрена органікою площа під зернові, у середньому в області, склала менше 1%. Після зникнення великих тваринницьких господарств (з 1990 р.) обсяги внесення органіки під кукурудзу зменшилися в 26 раз, під пшеницю – 69 раз і під урожай 2017 р. становили лише 0,5 т та 0,1 т на 1 га посівної площі відповідно.

Підвищення врожайності зернових також залежить від внесення засобів захисту рослин. Фітосанітарний стан посівів зернових культур, особливо озимої пшениці, залишається складним. В останні роки значно поширився септоріоз листя і колосу, сажкові захворювання, кореневі гнилі, іржаві

плямистості та спалахи розмноження шкідників, особливо клопа шкідливої черепашки, злакових мух, підгризаючих совок, хлібного туруна, мишоподібних гризунів. Практичним досвідом, даними наукових установ встановлено, що втрати врожаю від них досягали до 30%. Також відбувається поступове зростання обсягів внесення аграріями засобів захисту рослин, але обсяг та якість небезпечних хімічних засобів фактично не контролюється землевласниками та державними органами, що часто порушує екологічну стійкість агроландшафтів та якість і безпечність продукції.

Збирання і післяжнивна обробка врожаю зернових та зернобобових є завершальним етапом процесу їх вирощування. Це найбільш ресурсомісткі операції у наявних технологіях. Аналіз сучасного стану механізації збирання зернових культур виявив її низьку ефективність. Статистичні дані свідчать про постійну тенденцію скорочення загального числа комбайнового парку. Внаслідок низької платоспроможності сільські товаровиробники не мають коштів для закупівлі техніки. Частина парку комбайнів в області складають часто застарілі, низькопродуктивні машини «Дон», «Нива», «Славутич». Є комбайни із вищою енергонасиченістю технологічного процесу, зокрема «Клаас», «Джон Дір», «Кейс», але, як правило, така техніка придбана після певного терміну експлуатації (5-8 років) в інших державах. Технічний ресурс 80 % наявної зернозбиральної техніки вже вичерпано. Спостерігається зростання частки несправних машин (близько 20%) [1].

У зв'язку із скороченням кількості комбайнів, на фоні зростання посівних площ зернових, збільшилося середнє навантаження на комбайн. При нормі сезонного навантаження на комбайн у 120 га в області у 2017 р. воно становило близько 200 га, а навантаження на комбайни сільськогосподарських підприємств досягало 500 га. У зв'язку з цим тривалість збирального сезону в області перевищила нормативи в рази, орієнтовні втрати врожаю зернових від обсіпання досягнули 30%, а близько половини зібраних зернових втратили продовольчу якість і реалізовані фуражем за значно нижчою ціною. У найближчій перспективі наші аграрії не зможуть покращити ефективність збору зернових без придбання достатньої кількості нової техніки від кращих світових виробників. На жаль, в умовах економічного спаду, українське машинобудування поки що не може забезпечити сільське господарство зернозбиральною технікою.

Таким чином, інтенсифікація розвитку зернового господарства області можлива лише за умови реалізації таких основних заходів, як: підвищення урожайності шляхом удосконалення землекористування, освоєння ресурсощадних технологій, більш раціонального використання біокліматичного потенціалу і природно-кліматичних умов, дотримання сівозмін, удосконалення системи обробітку ґрунту, оснащення господарств сучасною технікою, оптимізації внесення мінеральних та органічних добрив, покращення захисту рослин, впровадження сучасних сортів і гібридів, поліпшення насінницької справи, підвищення якості продукції, розвиток ринку зерна. Але, для подальшого розвитку галузі все більше значення має не просте зростання врожайів, а вибір тих культур, які забезпечать найвищу економічну ефективність господарювання за умови збереження екологічної стійкості агроландшафтів.

Література:

1. Заблоцький Б. В. Сільське господарство / Б. В. Заблоцький, Б. Б. Гавришок // Географія Тернопільської області : монографія. В 2-х т. Т.2. Населення. Господарство / ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Тернопіль : Крок, 2017. – С. 67-133.
2. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в 2017 році : статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2018. – 82 с.
3. Реалізація продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами у 2017 році: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2018. – 24 с.
4. Сільськогосподарські товаровиробники Тернопільської області станом на 1 листопада 2017 року: статистичний довідник / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області. – 2017. – 113 с.
5. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2018. – 446 с.

Abstract:

Bogdan Zablotzky. TRANSFORMATION OF THE GRAIN AGRICULTURAL STRUCTURE OF THE TERNOPIL AREA: CAUSES, PROBLEMS, PERSPECTIVES

The present state and structure of the grain economy of Ternopil region are considered. The analysis of transformation factors of the grain economy of the region is carried out. The problems of its development are revealed and suggested some ways to improve.

Key words: household economy, grain farming, plant growing, agriculture, agricultural enterprise.